

Г.І. Малько (Горкі)

ЗЕМЛЕЎПАРАДКАВАЛЬНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ І ЯЕ АСАБЛІВАСЦІ

У вырашэнні пытанняў, звязаных з рацыянальным выкарыстаннем земляў, важную ролю адыгрываюць землеўпарадкаванне і зямельнае заканадаўства.

Тэрміналогія землеўпарадкавання – гэта частка слоўнікавага запасу беларускай мовы, якая ўключае назвы спецыяльных паняццяў: геадэзічных прылад і інструментаў; картаграфічных, інжынерна-тэхнічных, інвентарызацыйных работ, працэсаў і г.д.

Тэрміналогію землеўпарадкавання можна падзяліць на *агульна-навуковую, міжгаліновую і вузкаспецыяльную*.

Агульнанавуковая тэрміналагічная лексіка землеўпарадкавання – гэта тэрміны, якія характарызуюць працу ўстаноў землеўпарадкавання, сродкі працы, колькасныя паказчыкі работы вытворчасці, удасканаленне вытворчага працэсу: *інтэнсіфікацыя, рабочы працэс, вытворчы рэжым работы, сродкі працы, упарадкаванне тэрыторыі, адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне, рацыянальнае выкарыстанне земляў, зямельнае заканадаўства і інш.*

Міжгаліновыя тэрміналагічныя лексіка называе навуковыя паняцці ўсіх дысцыплін землеўпарадкавання. Міжгаліновыя тэрміны абазначаюць:

– **арганізацыі:** *Дзяржаўны камітэт па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі Рэспублікі Беларусь; Беларускі навукова-ўкараняльны цэнтр па землеўпарадкаванні, геадэзічная служба, дзяржаўная геадэзічная сетка; назвы дакументаў, карт:* акт землеўпарадкавання абследавання, праектна-каштарысная дакументацыя, праекцыя картаграфічная, пасведчанне на права часовага карыстання зямлёй, тапаграфічны план, дзяржаўная геадэзічная сетка, карта зямельна-ўліковая, Дзяржаўная зямельнакадастравая кніга; *Дзяржаўны акт на права пажыццёвага спадчыннага ўладання зямлёй, Дзяржаўны акт на права прыватнай уласнасці на зямлю, Дзяржаўны акт на права пастаяннага ўладання (карыстання) зямлёй, дароўная на зямлю; назвы прыбораў:* пантограф, дальнамерная рэйка, складны метр, вышынямер, схіламер; **работы па землеўпарадкаванні:** *бягучы ўлік земляў, таксаванне, пратычкоўванне, звярстанне земляў, тэрасаванне схілаў, трасаванне, арашэнне, асушэнне, пашпартызацыя земляў, картаграфаванне, занаванне тэрыторыі, нівеліраванне, межаванне, здымка, тахеаметрыя, генералізацыя карты; назвы спецыялістаў па землеўпарадкаванні:* каморнік (землямер), інжынер-землеўпарадкавальнік, інспектар, тапограф, інжынер-геадэзіст, інжынер-картограф, таксатар, межавік; **назвы адзінак вымярэння плошчы зямельных участкаў і даўжыні:** *ар, акр, гектар, сотка, дэцыметр, сантыметр, метр, кіламетр, цяля.*

Вузкаспецыяльная тэрміналагічная лексіка выражае паняцці асобна ўзятай дысцыпліны. У якасці прыкладу прыводзім тэрміны дысцыпліны “Геадэзічнае забеспячэнне кадастру”: *нівелір, глухі нівелір, нівелірная рэйка, рэпер, рэпітар, гіпсометр, тальвег, тэадаліт, тахеометр, бусоль, экліметр, пікет, пікетаж, алідада, алідадны круг, верньер, кракі, астралябія, візір, лімб.*

Лексіка-семантычная характарыстыка землеўпарадкавальных тэрмінаў адлюстроўвае ўзаемаадносінны тэрміналагічных адзінак: сінанімічныя, аманімічныя, антанімічныя, мнагазначнасць.

У землеўпарадкавальнай тэрміналогіі можна выдзеліць некалькі груп тэрмінаў-сінонімаў:

– **два іншамоўныя тэрміны:** *кадзіраванне – шыфраванне, верньер – ноніус, абрыс – план, маніторынг – кантроль і інш.; іншамоўны і ўласны*

тэрмін: нівелір – узровень, ватэрпас – грунтвага, гарызонт – пазем – кругавід, гарызанталь – паземнік, ландшафт – краявід, эскіз – накід, пляц – плошча, альтытуда – абсалютная вышыня; **два ўласныя тэрміны:** выпуклая лінза – пукатая лінза, мяжа – рыса, домаўладальнік – домаўласнік, відарыс – выява, уладкоўваць – абсталёўваць, тычка – вешка – вяха, адвес – строма, палетка – сетачка памераваая, насечка – зарубка, нявязка – нязладжанаць, земляробства – рольніцтва.

Вылучаюцца **словаўтваральныя** тэрміны-сінонімы (адрозніваюцца словаўтваральнымі марфемамі): *арэнда – ранда, увагнутая – угнутая лінза, межавацца – межаваць, адвод – адвядзенне, адмяраць – адмерваць, вызначальнік – вызначнік, схілісты – нахілены, раянаванне – раяніраванне, землеўпарадчык – землеўпарадкавальнік і інш.*; **сінтаксічныя** тэрміны-сінонімы (суадносныя паводле будовы і значэння): *маніторынг земляў – кантроль земляў, надзел зямлі – участак зямлі, падзорная труба – глядзельная труба.*

У землеўпарадкавальнай тэрміналогіі сустракаюцца і тэрміны-антонімы: **лексічныя** (розныя лексемы з супрацьлеглым значэннем): *азімут просты – азімут адваротны, унутраны вугал – вонкавы вугал, першаснае землеўладанне – другаснае землеўладанне, рухомая маёмасць – нерухомая маёмасць, дваякаўвагнутая лінза – дваякавыпуклая лінза і інш.*; **словаўтваральныя** (з антанімічнымі часткамі слоў – запазычанымі ці ўласнабеларускімі асновамі і прэфіксамі): *выгнутая лінза – увагнутая лінза, карта буйнамаштабная – карта дробнамаштабная і інш.*

Тэрміны-амонімы часцей за ўсё адносяцца да розных тэрміналагічных сістэм (іх называюць міжнавуковымі амонімамі): **банкет, акт.**

Мнагазначнасць у тэрміналогіі землеўпарадкавання – заканамерная з’ява, пра што сведчаць прыведзеныя прыклады: **аксіёметр, абрыс, азімут, алідада, бусоль, верньер, візір, візіраваць, лімб, пантограф, пікет, планиэт, рэпер, тапаграфія.**

Землеўпарадкавальныя тэрміны ўтвараюцца рознымі спосабамі.

1. Лексіка-семантычны спосаб звязаны з тэрміналагізацыяй агульналітаратурных слоў, якія шляхам перасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне: агульнаўжывальныя словы **тычка, тычкаваць, межаваць, метка, башмак нівелірны, ножка штатыва, банкет, сетка** і іншыя страцілі сваю бытавую выразнасць, набылі строга акрэсленае спецыяльнае значэнне.

2. Сінтаксічны спосаб – спосаб утварэння тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў. Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік і назоўнік + прыметнік + назоўнік: **нівелірная метка, геадэзічная здымка, адваротны азімут, кантрасны відарыс, абсталяванне населеных пунктаў, вось візіравання, зямельная справаздача, першаснае землеўладанне, рэжым карыстання зямлёй, бягучы ўлік земляў, нулявы штрых верньера** і інш.

3. Марфалагічны спосаб

Значнае месца ва ўтварэнні землеўпарадкавальных тэрмінаў займае **суфіксацыя**. Найбольш прадуктыўнымі з'яўляюцца наступныя суфіксы:

-нн-, -энн-, -к-: візіраванне, межаванне, нівеліраванне, нівеліроўка, абвалаванне, вырысоўванне, земляванне, тычкаванне, звярстанне, картаграфаванне, тэрасаванне, рэкагнасыроўка, землеўладальніцкі; **-льнік-, -ік-, -іст-:** упарадкавальнік, геадэзіст, межавік; **-чык, -шчык:** нівеліроўшчык;

-льн-, -нн-, -ав-: тахеаметрычны, тэадалітны, мензульны, бусольны, межавы, схіламерны, кадастры, грунты, нівелірны, пантаграфавы, тэрасавы, рэкагнасыровачны.

Прэфіксацыя займае меншае месца ва ўтварэнні землеўпарадкавальных тэрмінаў у параўнанні з суфіксацыяй: **вы-:** вытычкаваць, вырысаваць; **не- (ня-):** нявязка (у плошчах), неградуюваны; **без- (бяз-) і бес- (бяс-):** безземельны; **пра-:** пранівеліраваць, пратычкаваць; **а-:** аслупаваць; **за-:** закартаграфаванне; **з-:** звярстаць.

Аснова- і словаскладанне займае значнае месца ва ўтварэнні землеўпарадкавальных тэрмінаў. Асноваскладанне можа спалучацца з суфіксацыяй: **вышынямер, схіламер, схілапаказальнік, землепісанне, землеўласнік, землеўпарадчык, землеўладанне, землеўладальнік, землекарыстальнік, зямельнакадастры, зямельнаўліковы, картаграма, картаграфія, фотатэадаліт, фотатапаграфія, тэлеметр, буйнамаштабны.**

Сучасная беларуская землеўпарадкавальная тэрміналогія разнастайная паводле паходжання. Да **ўласнамоўных тэрмінаў** адносяцца многія словы, якія ўзыходзяць да праславянскіх і агульнаўсходнеславянскіх лексем (**землепісанне, вышынямер, адмежаванне, палетка, метка**).

У “Старабеларускім лексіконе” сустрэліся землеўпарадкавальныя тэрміны **волочнікъ; делина; детчына; дуктъ; жеребей; инвентаръ (инвентарь); кгрунтъ; комора; коморникъ; копец; крокъ; линия; лыко; поделити в лыко; мерникъ; место; миля; моргъ; подкоморский судъ; подкоморый; прутовицина; прутъ; пустовицина; раженъе; ражоный; реза; сажень; соха; стопа; тыка, тычка; цаля; шнуръ, снуръ.**

Значную частку землеўпарадкавальнай тэрміналогіі складаюць **запозычаныя тэрміны:**

1) з нямецкай мовы: **абрыс** (*Abriß* – чарцёж, план); **візір** (*Visier*); **візіраваць** (*visieren*); **кіпрэгель** (*Kippregel*); **ландшафт** (*Landschaft* – пейзаж, від, краіна, правінцыя < *Land* – краіна, зямля, раўніна); **рэйшына** (*Reißschiene*); **тальвег** (*Talweg* – *Tal* даліна + *Weg* – дарога);

2) з французскай мовы: **бусоль** (*boussole*); **верньер** = **ноніус** – па імені П. Вернье (P. Vernier); **кадастр** (*cadastre* < сярэд.-грэч. *katas tichon* – ліст, рэстр); **кракі** (*croquis*); **нівелір** (*niveler – niveau* – узровень); **пікет** (*piquet*); **пікетаж** (*piquetage*); **планиэт** (*planchette*); **рэпер** (*repère*);

3) з грэчаскай мовы: **астралія** (*astrolabion* – *astron* зорка + *labē* схопліванне); **геадэзія** (*geodaisia* – падзел зямлі); **гіпсаметрыя** (*hypsos* вышыня + *метрыя*); **палігонаметрыя** (*polygōnos* < *poly* многа + *gōnia* – вугал + *метрыя*); **пантограф** (*pan* (*pantos*) – увесь, усякі + *граф*); **страбаскон** (*strobos* кружэнне, віхор + *скон*); **тахеометр** (*tachys* (*tacheos*) хуткі + *метр*); **тэадаліт** (*theoantai* разглядваю + *dolichos* доўгі); **экліметр** (*ekklinō* адхіляю + *метр*);

4) з лацінскай мовы: **арэнда** (*arenda*); **курвіметр** (*curvus* (*curvi*) – крывы + *метр*); **лімб** (*limbus* – кропка, кайма); **мензула** (*mensula*); **цэнз** (*census*);

5) з англійскай мовы: **маніторынг**;

6) з арабскай мовы: **азімут** (*as-simut* – мн. ад *as-samt* – дарога); **алідада**;

7) з польскай мовы: **каморнік** (*komornik*, ад *komora* < лац. *camara*); **каштарыс** (*kosztorys* ад *koszt* < чэш. *košt* < с.-в.-н. *kost*, *koste*).

Такім чынам, землеўпарадкавальныя тэрміны з’яўляюцца разнастайнымі па значэнні, паходжанні, спосабах словаўтварэння і займаюць важнае месца ў лексічнай сістэме беларускай мовы.

Літаратура

1. Краткий русско-белорусский словарь землеустроителя / В.Ф. Дудко, Г.В. Дудко, О.П. Зенькович; под ред. О.П. Зенькович. – Минск: БКГО «Геодезия», 1997. – 78 с.

2. Прыгодзіч, М.Р. Старабеларускі лексікон. Падручны перакладны слоўнік / М.Р. Прыгодзіч, Г.К. Ціванова. – Мінск: Беларускае выдавецкае таварыства “Хата”, 1997. – 175 с.

3. Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / М.В. Бірыла, Г.У. Арашонкава, В.А. Бабкова [і інш.]; пад рэд. М.В. Бірылы, Г.У. Арашонкавай. – Мінск: Ураджай, 1994. – 560 с.